

УДК 130.1

Калинобродська К.А.

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПРИМУСУ ЗА ЧАСІВ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

В силу того, что механизм принуждения не является однородной совокупностью правил, запретов и явлений, из которых по единому принципу строится последовательная система, автором осуществлена попытка открыть и проанализировать все требования, понимаемые и применяемые как объединяющие людей правила поведения и запреты, раскрыть их сущность и, наконец, дать классификацию этих требований.

Ключевые слова: принуждение, социальные нормы, обычай, обряд, ритуал, табу, миф.

By virtue of that the mechanism of compulsion is not homogeneous set of rules, interdictions and phenomena, of which by a uniform principle is under construction of consecutive systems, the author carries out attempt to open and to analyse all requirements understood and used as uniting people of a rule, of uniting the people, interdictions, to open their essence and, at last, to give classification of these requirements.

Key words: compulsion, social norms, custom, ceremony, taboo, myth.

Становлячи частину культурного життя індивіда як його атрибут, норми взаємовідносин та певні заборони перекликаються майже у всіх формах життєдіяльності людини та соціуму й тому є їхнім ефективним регулятором, що в підсумку забезпечує цілісність і єдність людського суспільства, починаючи з часів первісності. Саме зазначений період характеризується багатством засобів регуляції поведінки, покликаних упорядкувати індивідуальну та колективну діяльність первісного суспільства – соціальні норми (звичаї, табу), обряди, ритуали, релігійні вірування (фетишизм, анімізм, тотемізм); магію; міфи та ін. Механізм їх реалізації, біля витоків існування людства, постає досить значною науковою проблемою.

Зазначені аспекти обумовили актуальність даної проблеми та необхідність її дослідження в рамках тих елементів культури первісного суспільства, які ставлять вимоги до зовнішнього боку поведінки та супроводжуються суворими правилами. Аналіз наявної літератури з указаної проблематики засвідчив, що багато авторів зачіпали дану проблему, але лише частково й у межах своїх основних робіт (наприклад, роботи Л.Г. Моргана, А.Б. Скрипника, Е.Б. Тайлора, З. Фрейда та ін. учених). Так що на сьогодні немає жодної наукової праці, яка б узагальнювала питання вивчення елементів культури, що складають сукупність засобів примусу первісного суспільства.

Через об'єктивні причини певні аспекти названої проблеми перебувають ще на початкових стадіях наукового вивчення, а деякі її складові потребують свого ґрунтовного дослідження. Серед найменш розв'язаних і найбільш дискусійних питань найважливіші такі. Перш за все, розкрити й проаналізувати всі вимоги, які розуміють і застосовують як такі обов'язки й заборони, що об'єднують людей, розкрити їх сутність і, нарешті, дати класифікацію цих вимог у залежності від способу сили, яка впорядковує, при цьому дослідницький наголос робиться на аналізі змісту та форми

засобів примусу в залежності від ступеня розвитку людського суспільства, що характеризується низьким рівнем культури.

По-друге, наскільки ефективно система засобів примусу підпорядкувала поведінку члена первісного суспільства та чим забезпечувалося їх виконання?

Таким чином, виходячи з актуальності й недостатнього рівня розробленості означеної проблеми автор має мету систематизувати та проаналізувати наявний науково-теоретичний матеріал щодо механізмів примусу архаїчного суспільства.

В основу роботи покладена напрацьована відповідна методологічна та концептуальна база, котра сформульована й представлена в роботах Льюїса Г. Моргана, З. Фрейда, А.Б. Гофмана й В.П. Левковича, О.Ю. Атемової, А.П. Скрипника, В.Ф. Зибковець, В.П. Алексєєва й А.І. Першиця, В.Н. Станко, С.А. Токарева, Б. Малиновського.

Необхідно зауважити, що дослідження ускладнюються тим, що первісний механізм примусу не є однорідною сукупністю правил, заборон і уявлень, з яких за єдиним принципом будується послідовна система. У нашому розумінні, механізм примусу – це система об'єктів (сфера) примусу, суб'єктів примусу та засобів примусу.

Що стосується сфери примусу конкретно-історичного періоду, то вона вкрай різноманітна, її складають шлюбно-статеві та кровно-родинні стосунки, побут, полювання, збереження вогню, виховання молоді та ін.

У первісному суспільстві, як правило, додержувалися нескладних норм існування на підставі авторитету й звички, але коли траплялися порушення прийнятої й санкціонованої суспільством форми поведінки, колектив, в особі вождя або дорослих членів громади, виступав носієм примусової сили – сили, яка зобов'язувала, виганяла й навіть прирікала до смерті.

Періодичні волевиявлення вождя значно впливали на встановлення вимог до зовнішньої сторони поведінки. Дії ж самого вождя мали характер наочного способу поведінки, що вважався обов'язковим.

Але громадою й родом керували не тільки на основі волевиявлення їх дорослих членів, існували *соціальні норми*, тобто обов'язкові правила поведінки, які охоронялися в суспільстві. Ці норми – правила поділу праці, співробітництва, розподілу, взаємозахисту, екзогамії, ініціації тощо. Найважливішою особливістю громадсько-родових норм був примат групових засад у них. Вони регулювали стосунки не стільки між особистостями, скільки між групами – одноплемінниками та чужоплемінниками, співродичами та свояками, чоловіками та жінками, старшими та молодшими – й у цілому підпорядковували інтереси особистості інтересам колективу [7, с. 204]. Нарешті, крім того, що соціальні норми виконувались на підставі авторитету та звички, вони були закріплені ідеологічно-релігійними приписами та міфами [7, с. 203].

До якої категорії норм соціальної регуляції відносилися ці норми? У західній літературі їх називають правовими, що невірно, оскільки без держави немає й права, яке виникає разом з нею. Багато вчених вважає їх нормами моралі (моральності, етики). Але вони навряд чи були звичайними моральними нормами, оскільки первісне

суспільство примушувало до додержання багатьох з них не менш жорстко, ніж пізніша держава до додержання норм права. Тому запропоновано ще одне розуміння їх: як поки малодиференційних, синкретних, які містять у собі й систему моральних норм (моральні вимоги), і систему вимог до зовнішнього боку поведінки (етикет), і найдавніші зародки права – мононорм (від грец. *monos* – єдиний і лат. *norma* – правило).

Володіючи високим ступенем закріплення основних соціальних обов'язків і моральних обмежень племені, система *звичаїв* знаходиться на верхньому щаблі засобів примусу і визначається як сукупність правил, конвенцій і зразків поведінки [10, с. 238]. З указаною особливістю звичаю пов'язаний високий ступінь детальної регламентації поведінки людини й імперативності його приписів. Крім того, що звичай як форма соціальної регуляції впливає на зовнішній бік поведінки, він служить засобом залучення індивідів до певного соціального й культурного досвіду (моральним і релігійним звичаям – привітання, прощання, поховання, соціальні табуації, обрізання, сватання, весілля та ін.), передає його від покоління до покоління.

Якщо спробувати визначити систему сфер соціального буття, на які норми звичаю як регулятора традиційно поширювалися, то можна умовно виділити такі. Це, насамперед, диференційні стосунки членів співтовариства, їх субординація, міжстатеві стосунки, організація праці, побуту та ін.

Відрізняючись один від одного, звичаї мають певну автономність і підтримуються могутньою силою традиції.

Залучення індивіда до наявної системи звичаїв (соціалізація) досягається також через звичаї. Узагалі, соціалізація відбувається двома шляхами: шляхом постійного навчання успадкованим зразкам і через спеціальні звичаї (ініціації – система присвятних *обрядів*, які знаменують собою перехід юнака до рангу дорослого (той же смисл мають і жіночі ініціації), що «соціалізують».

У первісних суспільствах під час ініціації юнаків у наочній чи словесній формі навчають необхідності слідування нормам колективного життя. А. Вернер зазначає, що під час обрядів посвяти юнакам повідомляють «усі відомості про звичаї племені й читають напучення, наприклад, про безкорисливість. Над людиною, яка відмовляється ділитися своєю їжею з іншими, сміються як над «непосвяченою» [3, с. 18].

Для того, щоб добитися від юнаків додержання певних стандартів поведінки, присвятні обряди повинні були налякати їх, справити незабутнє враження, а також підготувати до майбутніх прикрощів. Ось чому недавно посвячених піддавали під час ініціації нестерпним випробуванням. Випробування були довгими й тяжкими, а часом наближалися до справжніх катувань. Тут ми зустрічаємо й позбавлення сну, їжі, шмагання й періщення палицями, удари дубиною по голові, вискубування волосся, зіскоблювання шкіри, виривання зубів, обрізання, підрізання, кровопускання, укуси отруйних мурах, задушення димом, підвішування за допомогою гачків, які встромляють у тіло, випробування вогнем тощо [3, с. 18].

Дівчину, як правило, не піддавали складним випробуванням. Її лише примушували додержуватися деяких харчових заборон, пояснювали їй, як вона

повинна поводити себе після одруження, учили пісням і міфам, здійснювали над нею різноманітні релігійні церемонії [7, с. 189].

У загальній системі соціальної нормативності значне місце посідають *ритуали*, які є формою релігійно санкціонованої складно-символічної поведінки людей. Закодована система ритуальних дій (у т.ч. речових) цілком відмінна від подібних дій людини в повсякденному житті. Також, як і церемонія, ритуал спрямований на зовнішню сторону поведінки. «Спосіб, яким людина повинна харчуватися, одягатися за всяких обставин, жести, які вона повинна робити, формули, які вона повинна виголошувати, визначені з точністю», – писав Є. Дюркгейм [3, с. 16].

Значеннева сила регламентного призначення ритуалу спрямована на впорядкування колективної поведінки, стандартизування параметрів вчинків та повідомлення про соціальну значущість дії, яка відбувається.

Якщо спробувати визначити межі правил ритуалу як регулятора, то можна умовно виділити такі сфери соціального буття, на які воно традиційно поширювалося. Це, насамперед, вітання, прощання, поховання, обрізання, татуювання, сватання, весілля тощо.

Крім того, що життя первісного суспільства було регламентоване позитивними приписами, існували також заборони. Система заборон в етнографічній літературі відома під назвою *табу* або *табуації*.

Якщо зібрати всі табуації, записані етнографами, і скласти їх список, то він нараховував би тисячі заборон. Мова йде про цілий ряд заборон та обмежень, яким піддавалися в первісному суспільстві. Wundt # називає табу найдавнішим неписаним законодавчим кодексом людства [2].

Система табуації охоплювала практично всі сторони життя суспільства: полювання, рибну ловлю, військові дії, статеві стосунки, побут тощо. Звести всі табу до якогось одного загального принципу неможливо: украй різноманітні ті об'єкти, які піддавалися табууванню. Заборони мали певний смисл, означаючи явно утримання й відмову. В інших випадках вони за змістом своїм незрозумілі, стосуються дрібниць, які не мають ніякого значення, і є, мабуть, особливого роду церемоніалом [2]. Наприклад, табу вважалися померлі й усе, що пов'язане зі смертю. Напевно, причиною встановлення цього табу був інстинктивний страх перед смертю. Табу накладалося на вождів і чарівників, їх одяг, їжу, знаряддя та ін. Цілком можливо, що за цією забороною стояло намагання позбавити осіб, які мають особливий статус у первісному колективі, домагань [5, с. 78]. Марновірне уявлення про «нечистоту» жінки в період пологів і всіх жінок в період менструації стало підставою для виникнення заборони на спілкування з ними.

Табуований об'єкт не вважався злом у власному розумінні слова. Табу – це не хвороба, не смерть і не стихійне лихо. Воно є властивістю, присутність якої (у деяких об'єктах тимчасово, а в деяких постійно) тягне за собою заборону на певний характер контакту з ними.

Соціальна структура, що формувалася, вимагала диференціації міжлюдських стосунків, у тому числі більш вибіркової статевої поведінки екзогамних табуацій. На важливість регуляції стосунків між статями вказує Л.Д. Морган: «У найвідсталішому,

дикунському суспільстві, порядки й звичаї якого викривають найнижчі, наскільки це можливо, погляди на стосунки статей, усе ж існують певні обмеження, причому ці обмеження зберігаються й підтримуються звичаєм і суспільною думкою зі всією силою й твердістю» [1, с. 48]. Таким чином, індивід вимушений був поводити себе відповідно до займаного становища в системі спорідненості. Система спорідненості, визначаючи стандарти поведінки, містила, з-поміж іншого, вимоги уникати когось, обмежувати стосунки з кимось, виявляти обачність у спілкуванні тощо. Обмеження бували інколи настільки жорсткими, що, наприклад, для спілкування зятя й тещі створювалася особлива мова. Однією з причин існування так званого «уникнення» була необхідність підсилити екзогамну заборону.

Наскільки ефективно система засобів примусу регулювала поведінку первісної людини? Чи частими були порушення колективних заборон? Відповідаючи на ці питання, етнографи мають різні думки. Одні стверджують, що система табу діяла практично безвідмовно. Інші вважають, що порушення табу – цілком звичайне явище для первісної людини, особливо якщо її дії не контролюються ніким з родичів. Б. Малиновський, наприклад, відзначає той факт, що для порушення табу й уникнення негативних наслідків дикуни використовують магічні процедури й чаклунство [5, с. 79]. Мабуть, регулятивна сила первісних заборон залежить від конкретно-історичних умов. На різних стадіях існування того чи іншого табу його вплив на поведінку людей буває різним. Так, на перших порах після встановлення, певно, порушення були достатньо частими, потім табу закріплюється в колективній свідомості, у подальшому, можливо, сила заборони послаблюється, особливо якщо вона суттєво обмежує задоволення природних потреб. Так що не доводиться говорити про те, що табу регулювало дії давньої людини з безвідмовним автоматизмом.

Табуація як найдавніша система соціальних заборон могла успішно функціонувати тільки при здійсненні санкцій по відношенню до тих, хто їх порушував. Покарання за порушення табу звичайно представлялося невіддільним від самого факту порушення. Порушник сам начебто карав себе тим, що викликав своїми діями катастрофічні наслідки: смерть, хвороби, стихійні лиха тощо. Злочин повертався сам проти себе, проти свого ініціатора та виконувача. Одним із сильних стимулів, які утримували первісну людину від порушення заборон, був, безперечно, страх перед уявними наслідками заборонених дій. Але цей страх потрібно було постійно підтримувати на високому рівні, цьому сприяли відповідні реакції оточення. Смысл цих реакцій полягав, очевидно, у цілеспрямованій деградації порушника, тобто в переміщенні його на нижчий соціальний ранг з усіма гнітючими для нього наслідками, які випливають звідси [5, с. 80].

Усе ж, як завжди, знаходилися порушники зазначених приписів і заборон. Це вимагало вживання заходів громадського впливу – не тільки переконання, але й примусу. Практикувалися найрізноманітніші способи примусу – від осуду, висміювання або лайки до фізичної розправи. Великі провини тягнули за собою серйозні покарання: побої, каліцтво, а в особливо важких випадках навіть умертвіння або, що по суті було тим же самим, вигнання з колективу. Так, людина, що порушила правило екзогамії, повинна була піти або померти. Та ж сувора кара чекала на юнака,

який розголосив таємниці ініціації. Покарання в цих випадках визначалося старійшинами та ними ж виконувалося.

Навпаки, у випадку провин, які не мали великого суспільного значення, задовольнялися моральним впливом на правопорушника. Таким чином, перші методи зовнішнього примусу спонукали до появи системи покарання як елементу первісної культури.

Певний щабель у системі засобів примусу займають *релігійні вірування*. На ранніх етапах розвитку людини релігія була представлена широким спектром релігійних культів: тотемізм, відання (шкідливі обряди), знахарство, еротичні обряди й культи, поховальний культ, ранньоплемінний культ (ініціації), промисловий культ, материнсько-родовий культ, патріархальний сімейно-родовий культ предків, шаманізм, культ таємних спілок, культ вождів, культ племінного Бога, аграрні культи, й це далеко не вичерпний список [9].

Ми ж уважаємо за потрібне розкрити сутність релігії в межах її ранніх форм – тотемізм, анімізм, фетишизм, магія, міфи сформованих у вигляді системи різних моральних повчань, культових приписів, постанов, заборон тощо, функцією яких у системі примусу є не тільки вплив на наявні стосунки, але й створення повчальних, виховних, дисциплінарних норм, а в деяких випадках як додатковий фактор, що встановлює лідерство, посилює організацію тощо. Таким чином, релігія, виступаючи в ролі соціального регулятора, інтегрує уявлення про найцінніші моральні обов'язки та обмеження первісної організації суспільства.

Нарешті, вплив релігії на діяльність людини через систему особливих магічних культових дій та обрядів служить засобом залучення індивідів до певного соціального та культурного досвіду.

Цікавим моментом було те, що за допомогою складних інструментальних релігійних засобів родова верхівка (вождь) намагалася тримати людей під своїм впливом, використовуючи їх як знаряддя.

Важливе місце в системі релігійних вірувань займає феномен тотемізму. *Тотемізм* – це складний соціально-ідеологічний комплекс, що охоплює всю структуру родового суспільства, його соціальні зв'язки й відносини, його господарство, а не тільки релігійний культ і міфологію. Первісно саме тотемістична система складала основу всіх інших соціальних обов'язків і моральних обмежень племені. Найважливіший соціальний бік тотемістичного розчленування полягає в тому, що з ним пов'язані певні норми звичаїв, які регулюють відносини між собою.

Наступною ланкою релігійного ланцюга є явище, котре часто залишається нерозглянутим, те, що звичайно називається *магією*. Магія становила важливу силу. Так, наприклад, магія ніколи не виявлялася в добуванні вогню, у виробництві кам'яних знарядь, в обробці глини, у приготуванні їжі, у чищенні або вмиванні. Але в будь-якому типі діяльності, де випадкові й непередбачені сили можуть стати причиною порушення людських розрахунків, обов'язково стає до ладу магія. Так, на війні й у залицяннях, у заняттях, що залежать від дощу або посухи, ми неминуче зустрічаємо магічні вірування й ритуали. Більше того, магія вселяє впевненість у тому, що шляхом виголошення належного заклинання й здійснення певних ритуальних

жестів людина може оволодіти ситуацією, підкорити своїй волі. Магія, якщо говорити коротко, є надприродною технікою. До того ж, там де магія практикується в широкому масштабі та її ритуали виконуються від імені всього родового ладу, вона встановлює лідерство, посилює організацію й вводить додатковий фактор дисципліни, порядку й взаємної довіри [10, с. 71].

Особливе місце займають *міфи*. Їх тлумачать не тільки як жанр фольклору, але й як первісну «філософію». Міфологія відбита у звичаях і відтворюється в обрядах, у чому полягає функція міфів – соціалізація та освячення приписуваної поведінки.

Міфи надають законної сили тотемним відносинам, місцевим привілеям, сексуальним контактам. Міфи – фундамент магічних прийомів і гарантія їх результативності. При всьому цьому міф функціонує як закріплення морального та суспільного порядку.

На закінчення, ми можемо виділити, з системи засобів примусу, первісні та похідні засоби примусу. До категорії первісних відносимо засоби примусу, які безпосередньо містять правила поведінки та заборони, необхідні для правильного функціонування інститутів конкретно-історичного періоду. Унаслідок цього вони отримали соціальну санкцію в суспільному середовищі й тим самим стали нормою суспільної поведінки. Часто такі норми суцільно конкретні, деталізовані, пов'язані з жорсткими санкціями.

У деякому смислі слова механізм примусу містить й інструментальні засоби впливу на діяльність людини: переконання, примус та, як не дивно, заходи заохочення. Коли примус перевищує міру доцільності, обумовлену соціально-антропологічними чинниками, він перетворюється на насилля. Феномен насилля в первісному суспільстві складає зміст окремої проблеми та вимагає детального розгляду.

Озброївшись дуже гнучким і широким розумінням обговорюваної проблеми, ми намагалися лише відкрити й проаналізувати явище феномену примусу первісної культури як обов'язків, що об'єднують людей, дати класифікацію цих вимог у залежності від їх важливості в соціально-культурному житті первісного суспільства. Ми побачили, що шляхом індуктивного дослідження фактів, без якихось заздалегідь прийнятих концепцій або готових висновків, ми змогли прийти до задовільної класифікації норм і правил первісного суспільства, до ясного розуміння відмінності прямого приписування від непрямого.

Висновки цього дослідження не можуть бути прямолінійно спроектовані в глибоку давнину й безпосередньо використовуватися для реконструкції відповідних сторін життя зниклих культур. Але вони дозволяють судити про те, яких можливих форм набували засоби примусу в умовах первісності.

Література:

1. Льюис Г. Морган. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство и цивилизации / Пер. с англ. под ред. М.О. Косвена. – Ленинград, 1934
2. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному; Страх; Тотем и дабу. Сборник / Пер. с нем. Я.М. Когана, М.В. Вульфа. – М.: ООО «Попурри», 1999. – 496 с.
3. Гофман А.Б., Левкович В.П. Обычай как форма социальной регуляции // Советская этнография. – 1971. – № 1.

4. Атемова О.Ю. Личность и социальные нормы в ранне-первобытной общине. – М.: Наука, 1987
5. Скрыпник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. – М.: Политиздание, 1992. – 351 с.
6. Зыбковец В.Ф. Происхождение нравственности. – М.: Политиздание, 1974. – 124 с.
7. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М., 1990. – 350 с.
8. Станко В.Н. та ін. Історія первісного суспільства: підручник. – К: Либідь, 1999. – 240 с.
9. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат., 1990. – 626 с.
10. Малиновский Б. Избранное: динамика культуры / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 959 с.